

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Морфологічний рівень мовної системи

Лекція №6

Русаченко Н.П.

План

1. Поняття про граматику. Морфологія як розділ граматики.
2. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія.
3. Способи вираження граматичних значень.
4. Морфеміка як розділ мовознавства.

Література

1. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 624с.
2. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса: Либідь, 1991. – 279с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: ВЦ «Академія», 2008.–368 с.
4. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков). – М.: Наука, 1974. – 319с.
5. Плунгян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику. – М.: УРСС Эдиториал, 2003. – 384с.

Поняття про граматику

Термін **граматика** (грец. *γραμματικη*, від *γρᾶμμα* – літера, написання) походить від давньогрецького словосполучення, що пере-кладається як *мистецтво читати і писати літери*. У сучасній лінгвістиці вживають на позначення:

- а) граматичної будови мови (системи об'єктивно діючих закономірностей, що визначають способи зміни слів, творення їх та сполучення в реченні);
- б) вчення про граматичну будову мови;
- в) сукупності правил словозміни, сполучу-ваності морфів у слова, слів у словосполучення і речення.

Поняття про граматику

Практична граматика – сукупність правил, застосування яких дозволяє правильно писати та говорити.

Теоретична граматика – наука, що вивчає граматичну будову мови (чи різних мов) на основі сучасної лінгвістичної теорії.

Порівняльна граматика виявляє спільне та відмінне у граматичних системах як споріднених, так і неспоріднених мов з метою полегшити засвоєння граматичної будови нерідної мови.

Порівняльно-історична граматика досліджує граматичні явища споріднених мов, відбитих в писемних пам'ятках, з метою виявлення закономірностей їхнього розвитку.

Поняття про граматику

Традиційно граматика поділяється на морфологію і синтаксис.

Морфологія (грец. *μορφή* – форма, вигляд і *λογος* – слово, вчення) – розділ граматики, що вивчає творення форм слова, граматичні категорії, а також граматичні класи слів.

Одиницею морфології є слово як система словоформ, що становлять парадигму.

Синтаксис (грец. *σύνταξις* – побудова, поєднання, порядок) – розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

До одиниць синтаксису належать словосполучення і речення.

Поняття про граматику

Центральними в граматиці є вчення про граматичні форми, граматичні значення та граматичні категорії.

Граматичні форми слова – різновиди одного й того самого слова, що тотожні лексично, але протиставлені граматичним значенням. Окремо взята форма конкретного слова є його *словоформою*.

Система форм слова, розташованих у певній послідовності, становить його *парадигму* (відмінкова для іменних частин мови, особова для дієслів).

Одні із словоформ у парадигмі сприймаються як *початкові*, тобто незалежні від інших слів (наприклад, називний відмінок однини в іменниках, інфінітив у дієсловах).

Парадигму незмінюваних слів називають *нульовою*. Розрізняють *повні* та *неповні* парадигми.

Граматична форма

Парадигма окремого слова являє собою запис усіх словоформ даного слова	У таблиці парадигми класу слів фіксуються лише флексії
Н.в. <i>рук-а, рук-и</i>	Н.в. <i>-а, -и</i>
Р.в. <i>рук-и, рук-∅</i>	Р.в. <i>-и, -∅</i>
Д.в. <i>руц-і, рук-ам</i>	Д.в. <i>-і, -ам</i>
Зн.в. <i>рук-а, рук-и</i>	Зн.в. <i>-а, -и</i>
О.в. <i>рук-ою, рук-ами</i>	О.в. <i>-ою, -ами</i>
М.в. <i>на руц-і, на рук-ах</i>	М.в. <i>(на) -і, (на) -ах</i>

Граматичне значення – узагальнене значення, властиве цілому ряду словоформ, яке має в мові своє регулярне і стандартне вираження.

Граматичне значення відрізняється від лексичного:

а) відношенням до слова і будови мови

ГЗ не є приналежністю одного слова, воно об'єднує граматично групи або й класи слів.

б) характером узагальнення

Лексичних значень є безліч, а граматичні значення кількісно обмежені.

в) відношенням до мислення і об'єктивної дійсності

Лексичне значення співвідноситься з об'єктивною дійсністю і сприймається інтуїтивно, а граматичне встановлюється шляхом аналізу і виражається граматичною формою.

Граматична категорія – найзагальніше поняття на позначення однотипних граматичних значень.

До морфологічних категорій належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи, тощо. Граматичні категорії виконують важливу класифікаційну роль, чітко протиставляючи, наприклад, іменні частини мови та дієслово.

Грамема – опозиційний компонент граматичної категорії. Наприклад, категорія числа іменника складається з двох граем (однини і множини).

Різновиди граматичних категорій:

- 1. Морфологічні і синтаксичні.**
- 2. Словозмінні і класифікаційні.**

Способи вираження граматичних значень

1) **Синтетичний** (гр. synthesis – з'єднання) – коли і граматичне, і лексичне значення виражається одним словом: *сказав, шляхи, зелений*.

2) **Аналітичний** (гр. analysis – роз'єднання) – коли лексичне значення виражається одним словом, а граматичне виражається допоміжними, службовими словами: *буду читати, сказав би, хай співає*.

3) **Аналітично-синтетичний** поєднує синтетичне граматичне оформлення слова з аналітичними елементами: *на руці, в океані*.

Мовні засоби, якими виражаються граматичні значення, можуть бути **полісемантичними** (наприклад, у слові *вода* флексія -а вказує на жіночий рід, однину, називний відмінок) і **омонімічними** (наприклад, у словосполученні *стали під дерево* флексія -о виражає знахідний відмінок, а у словосполученні *дерево зацвіло* – називний).

Засоби вираження граматичних значень

Флексія (закінчення) – найбільш типовий і активний засіб вираження граматичних значень в українській мові: *вода – води – воді*.

Формотворчі афікси (префікси, суфікси, постфікси): *зелений – зеленіший; писати – написати; мити – митися*.

Наголос: *руки' – ру'ки; ви'сипати – висипа'ти*.

Службові слова: *пішов додому – пішов би додому; з груші – на груші*;

Чергування звуків: *втерти – витирати; рука – руці*.

Суплетивізм (мовний засіб, що супроводжується абсолютною зміною основи): *великий – більший; я – мене; шукати – знайти*.

Порядок слів: *Біль викликав гнів – Гнів викликав біль*.

Редуплікація (повтор) – допоміжний засіб вираження міри ознаки: *старий-старий (дуже старий); давним-давно*.

Синтаксичний зв'язок – засіб вираження граматичних значень невідмінюваних слів за допомогою формальних ознак інших слів *прийшов Коваленко – прийшла Коваленко*.

Морфеміка

МОРФЕМІКА –

- 1) сукупність морфем мови;
- 2) розділ граматики, який вивчає поділ слова на морфеми, вичленування морфем у слові, аломорфію морфем, межі аломорфії, перетворення на морфемних швах, спрощення, перерозклад у морфемі, ідентифікацію морфем, їхню структурну, дистрибутивну, функціональну класифікацію.

Морфеміка **аналізує** морфемний склад слова, описує закони конструювання морфем, структур слова, визначає допустимі в мові структури, їхні ознаки, правила формальної, семантичної та стилістичної сполучуваності морфем.

Морфеміка тісно пов'язана з морфонологією та словотворенням.

Основною одиницею морфеміки є морфема.

Морфема – це мінімальна значуща частина словоформи, яка реалізується в морфах. Наприклад: коренева морфема у словоформах *рука*, *руці*, *ручний* представлена морфами *рук-*, *руц'-*, *руч-*;

Морф – це вияв морфемі в якомусь її варіанті у конкретному слові чи словоформі.

Конкретна реалізація морфа в певній позиції називається **аломорфом**.

Аломорфи (по-іншому „варіанти”) можуть мати кореневі морфи (**нос-ити** – **нес-ти** – **нош-ений**), префіксальні (**віді-рвати** – **оді-рвати**), суфіксальні (**стар-ець** – **стар-ц-я** – **стар-ч-е**).

Ті морфи, які у складі словоформи можуть вільно замінити один одного в тій самій позиції без зміни значення, називаються **варіантами** морфеми.

Варіанти морфеми перебувають між собою у відношеннях вільної взаємозамінності.

До варіантів морфем належать, наприклад, дієслівні флексійні морфи в 3-й особі однини теперішнього часу *-а/-ая*: *співа* – *співає*, *гуля* – *гуляє*; *-е/-ить*: *носе* – *носить*.

Місце стику морфем у слові називають **морфемним швом**.

На морфемній межі відбувається взаємопристосування однієї морфеми до іншої, що виявляється у *чергуванні фонем* (*рух – рущити*), *накладанні морфів* (*козак – козацтво*), *нарощенні* (*щастя – щастити*), *усіченні* твірної основи (*тиждень – тижневий*).

Класифікація морфем

За функцією в слові морфеми поділяються на *основні (обов'язкові) і службові (факультативні)*.

Корінь – основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється у всіх граматичних формах і споріднених із ним словах.

Афікси – факультативні морфеми в слові.

До афіксів належать суфікси, префікси, інфікси, конфікси (циркумфікси), трансфікси, інтерфікси, флексії.

Класифікація морфем

Префікс (від лат. *prae*-попереду і *fixus*-прикріплений) – це значуща частина слова, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів і форм слів (укр. *зайти*, *прийти*, *зійти*; англ. *impossible* – неможливий; нім. *aufstehen* – вставати).

Суфікс (від лат. *suffixus*- підставлений, прикріплений) – це значуща частина слова, що стоїть після кореня і служить для утворення нових слів і форм слів (укр. – *бабуся*, *лікарка*; англ. – *teach-er* – вчитель; нім. – *schön-heit* – краса).

Постфікс (від лат. *post*- після і *fixus*- прикріплений) – це морфема, що стоїть після флексії або суфікса і служить для утворення нових слів і форм слів (укр. – *усміхаєш-ся*; рос. – *трудящий-ся*; нім. – *Kinder-chen* – діточки).

Класифікація морфем

Інтерфікс (від лат. *inter* – між і *fixus* – прикріплений) – це морфеми, що служать для зв'язку структурних частин слова: (укр. – *купейний, вчорашній, американський, паровоз, сталевар*).

Флексія (від лат. *flexio* – згинання) – це змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у реченні і словосполученні (укр. – *вод-ою, пиш-уть*).

Інфікс – афікс, вставлений в середину кореня, що служать для вираження нового граматичного значення (лат. – *visi* – перемиг, *vin-c-o* – перемагаю, англ. *stood* – стояв, *sta-n-d* – стояти).

Класифікація морфем

Конфікс (від лат. *confixus* – прикріплений), або **циркумфікс** (від лат. *circum* – навколо; буквально – прикріплений колом, навколо) – афіксальна морфема, яка складається з двох компонентів, розташованих перед і після кореня (нім. *ge-t*, *ge-en*, які утворюють форми пасивного дієприкметника (partizip II): *ge* – *mach* – *t* – зроблений, *ge-lob-t* – хвалений, *ge* – *les* – *en* – прочитаний).

Трансфікс — афікс, який розриває корінь і визначає граматичне значення слова (араб. “*bank*” – банк, “*bank*” – банки).

Класифікація морфем

За функцією афікси поділяються на *словотвірні (дери́ваційні) і формотвірні*.

До **формотвірних** належать афікси, за допомогою яких утворюються словоформи однієї лексеми.

Формотвірну функцію виконують флексії і деякі суфікси:

- *мат-и/мат-ер-і* – суфікс *-ер-* утворює разом із флексією *-і* форму родового відмінка;
- *неб-о/неб-ес-а* суфікс *-ес-* разом із флексією *-а* утворює форму множини;
- *чита-в/чита-л-а/чита-л-о/чита-л-и* – суфікси *-в-*, *-л-*, утворюють форми дієслів минулого часу.

Класифікація морфем

До *словотвірних* належать афікси, за допомогою яких утворюються похідні лексеми з різними значеннями.

Словотвірну функцію виконують суфікси, префікси, конфікси, постфікси:

- *Київ* – *київ*+*ськ-ий*, *ки*+*ян-и*, *киян*+*ин*, *киян*+*к-а*;
- *слава* – *не*+*слава*, *дід* – *пра*+*дід*;
- *мур* – *під*+*мур*+*ок*, *Полтава* – *по*+*полтавськ*+*ому*;
- *купаю* – *купаю*+*сь*.

Морфологічні процеси

У процесі історичного розвитку мови морфологічна будова слова могла змінюватися, чим зумовлені такі явища, як опрощення, перерозклад, ускладнення.

Опрощення (спрощення) – це такий процес, внаслідок якого похідна в минулому основа з погляду сучасного стану мови сприймається як непохідна. (укр. – жир, сусід, шило, мило).

Перерозклад – це така зміна в морфемній структурі слова, внаслідок якої звуки у морфемах перерозподіляються і основа слова членується у сучасній мові по-іншому: (староукр. * рука-мь, *рука-ми, *рука-хъ).

Ускладнення – це перетворення колись непохідної основи, що не членувалась на морфемі, у похідну. Це явище здебільшого спостерігається у словах запозичених, які за аналогією до слів рідної мови починають членуватися на морфемі: хімії-а (з грецького хемейа) під впливом споріднених слів членується хім-ій-а, хім-ік, хім-ізація.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Русаченко Н.П.

Дякую за увагу!